

Μαρία Μαλανδρή

ΟΙ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΚΑΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΟΝ 19^Ο ΑΙΩΝΑ. Η «ΜΥΣΤΙΚΗ»
ΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ
ΕΞΟΥΣΙΑ *

* Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί μέρος μεταπτυχιακής εργασίας με τίτλο: «Το Κρητικό Ζήτημα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το 1830, έως την απόκτηση της αυτονομίας του νησιού το 1898: Ο ρόλος των πατριωτικών οργανώσεων».

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να παρουσιάσει όλες τις πατριωτικές οργανώσεις που σχετίστηκαν με τον αγώνα της Κρήτης για ένωση με την Ελλάδα από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα μέχρι και το 1898, καθώς είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι οι οργανώσεις που συνέδραμαν τον κρητικό αγώνα ήταν πολύ περισσότερες από όσες γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Επιπροσθέτως, να αποτιμήσει το έργο τους και να αξιολογήσει την προσφορά τους, απαντώντας ταυτόχρονα σε δύο βασικά ερωτήματα: πρώτον, κατά πόσον ήταν πράγματι μυστική η δράση τους και, δεύτερον, ποια σχέση είχαν με την εκάστοτε κεντρική εξουσία στην ηπειρωτική χώρα. Στόχος είναι να έρθουν στην επιφάνεια σημαντικές πληροφορίες για τις «μυστικές» συναντήσεις των πολιτικών της εποχής με μέλη των οργανώσεων αυτών αλλά και για το κατά πόσον οι ελληνικοί κυβερνητικοί κύκλοι διατηρούσαν επαφές με τα σωματεία ή όχι. Τέλος, θα αποδειχθεί ότι οι μικρότερης εμβέλειας –άρα αφανείς– οργανώσεις ήταν αυτές που τελικά κατόρθωσαν να συνδράμουν επί της ουσίας τον κρητικό αγώνα σε σύγκριση με άλλες που έχουν απασχολήσει κυρίως την ελληνική βιβλιογραφία.

Οι οργανώσεις που συνέδραμαν τον κρητικό αγώνα συναντώνται ως επί το πλείστον τον 19^ο αιώνα, κατά τη λεγόμενη «πολιτική της ενεργείας», όπως ονομάστηκε.¹ Η Μεγάλη Ιδέα υπήρξε η κινητήριος ιδεολογία που τροφοδότησε την προσφυγή σε επαναστατικές κινήσεις, οι οποίες στόχευαν στην απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων και των περιοχών όπου αυτοί κατοικού-

1. Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862* (Αθήνα: Παπαζήσης 2005), 84. Ολόκληρο τον 19^ο αιώνα κυριαρχούσε η ιδέα της εθνικής αποκατάστασης των λαών. Η «πολιτική της ενεργείας» πρέσβευε την εθνικοαπελευθερωτική δράση των μυστικών –συνωμοτικών– πατριωτικών οργανώσεων.

σαν.² Οι οργανώσεις εξέφραζαν στην πράξη αυτόν τον επαναστατικό παλμό. Με τον όρο μυστικές πατριωτικές εταιρείες εννοούνται τα σωματεία, οι οργανώσεις, οι αδελφότητες και τα τάγματα, τα οποία είχαν μυστικούς σκοπούς και συνθήεις. Οι πληροφορίες για τις εταιρείες παραμένουν πενιχρές επειδή ακριβώς τα μέλη τους όφειλαν να τηρούν όρκους σιωπής.³ Πέρα από τις αλτρωτικές επιδιώξεις, κάποιες εταιρείες έκρυβαν και αντικαθεστωτικούς σκοπούς, επειδή ανήκαν σε φιλορθόδοξους κύκλους και επηρεάζονταν κατά κόρον από θρησκευτικές αντιλήψεις. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η περίοδος που πυροδότησε την ίδρυση των περισσότερων σωματείων ήταν εκείνη του Όθωνα, ο οποίος ήταν βασιλιάς μη ορθόδοξος και Βαυαρός.

Οι εταιρείες υιοθετούσαν το οργανωτικό–λειτουργικό μοντέλο της Φιλικής Εταιρείας, δηλαδή μύηση–όρκος–μέλη, και διατηρούσαν στενή επαφή με τις πολιτικές ηγεσίες, οι οποίες μέσω αυτής της συνεργασίας αποσκοπούσαν στην αποποίηση των δικών τους ευθυνών. Οι εταιρείες διέθεταν σφραγίδα–έμβλημα, η οποία δήλωνε την ταυτότητά τους, καθώς και καταστατικό με εγγεγραμμένα μέλη. Οι περισσότερες οργανώσεις, όπως θα φανεί και παρακάτω, δρούσαν παρασκηνιακά εξυπηρετώντας σχέδια της εκάστοτε κυβέρνησης και δεν είναι τυχαίο ότι κατέληξαν πολλές από αυτές κάτι σαν παράρτημα των κυβερνήσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την ψήφιση του συντάγματος του 1864, οπότε καθιερώθηκε η αρχή του *συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι*, οι εταιρείες πολλαπλασιάστηκαν και το φαινόμενο έμεινε γνωστό ως «συλλογομανία».⁴ Τέλος, επικεφαλής των εταιρειών ήταν επιφανείς άνδρες του δημόσιου βίου, άνθρωποι με κύρος που μπορούσαν να επηρεάζουν την κοινή γνώμη προς την κατεύθυνση που επιθυμούσαν.

Το ιδεολογικό υπόβαθρο, στο οποίο στηρίχθηκαν κατεξοχήν οι οργανώσεις αυτές, πέρα από τη Μεγάλη Ιδέα, ήταν τα ιστορικά δίκαια των Κρητών, όπως άλλωστε ισχύει και για τις λοιπές αλύτρωτες περιοχές. Ο στόχος των Κρητών ήταν η ένωση με την Ελλάδα και μόνο προς αυτόν το σκοπό κινούνταν οι εταιρείες. Η αυτονομία ή οποιαδήποτε άλλη μορφή καθεστώτος αποτελούσε γι' αυτούς κάτι μόνο προσωρινό. Μάλιστα, οι Κρήτες είχαν ταυτίσει την *Ένωση* με την *Ελευθερία* και δεν διαχώριζαν τις δύο έννοιες.

2. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα (1830-1880)* (Αθήνα: Πολύτυπο 1988), 249-360 και Κωνσταντίνος Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* (Αθήνα: Ερμής 1982), 361.

3. Νικόλαος Λούβαρις, «Μυστικάί Εταιρείαι», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (στο εξής ΜΕΕ) (Αθήνα: Πυρσός) 17: 903.

4. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, 135.

Η Κρήτη, όντας πόλος έλξης του ενδιαφέροντος λόγω της γεωγραφικής και ιδιαίτερης γεωστρατηγικής και γεωπολιτικής θέσης της, υπήρξε το μήλον της έριδος μεταξύ διάφορων επίδοξων κατακτητών από την αρχαιότητα μέχρι και την κατάκτηση της αυτονομίας, το 1898. Παρόλο που η Επανάσταση του 1821 είχε ξεκινήσει με καλούς αιώνους για το νησί, το αποτέλεσμα ήταν η Κρήτη να αποκλειστεί από τα σύνορα του ελληνικού κράτους και να καταλήξει υπό αιγυπτιακή κατοχή από το 1830 έως το 1841.⁵ Από εκείνη τη στιγμή δημιουργήθηκε επί της ουσίας το Κρητικό Ζήτημα ως μέρος του Ανατολικού Ζητήματος. Η *Αιγυπτιοκρατία* διήρκεσε δέκα χρόνια και αποτέλεσε ζοφερή περίοδο για το νησί. Μετά το επαναστατικό κίνημα των Μουρνιδών, το 1833, το οποίο επί της ουσίας ήταν μια ειρηνική διαδήλωση που προκλήθηκε εξαιτίας της βαριάς φορολογίας που είχε επιβληθεί, και με βάση τη Συνθήκη του Λονδίνου του 1840 επικυρώθηκε η επαναφορά της Κρήτης υπό τη σουλτανική εξουσία.⁶

Έτσι, το 1839 συναντάται για πρώτη φορά η *Φιλορθόδοξος Εταιρεία*,⁷ για την οποία οι πληροφορίες είναι πενιχρές, ωστόσο υπάρχουν κάποια σχετικά στοιχεία στα *Απομνημονεύματα* του Γενναίου Κολοκοτρώνη αλλά και σε πολυσέλιδο ανώνυμο χειρόγραφο στο «Αρχείο Μαυροκορδάτου» στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.⁸ Η *Φιλορθόδοξος Εταιρεία* εμφανίστηκε στην πολιτική σκηνή με φαινομενικά αλτρωτικούς και αντικαθεστωτικούς σκοπούς αλλά στην ουσία στόχευε στην ενίσχυση της Ορθοδοξίας και κατ' επέκταση της ρωσικής δύναμης στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα, απομονώνοντας τον Όθωνα. Οργανώθηκε κατά το πρότυπο της Φιλικής Εταιρείας και λέγεται ότι αποτέλεσε τη συνέχεια–εξέλιξη της *Εταιρείας του Φοίνικα*, η οποία στηριζόταν κατά βάση στο ρωσικό κόμμα των Ναπαίων. Παρουσιάστηκε ως θε-

5. Βασίλης Σφυρόερας, «Τοπική Επικράτηση της Επανάστασης. Ο αγώνας στην Κρήτη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (στο εξής *ΙΕΕ*) (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών) ΙΒ: 173-99.

6. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ιστορία της Κρήτης βλ. ενδεικτικά: Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης* (Αθήνα: 1986). Στέφανος Ξανθουδίδης, *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς* (Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 1981). Β. Ψυλάκης, *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* (Αθήνα: 1899-1909), τ. 4. Ιωάννης Δ. Μουρέλλος, *Ιστορία της Κρήτης* (Ηράκλειο: 1950), τ. 3.

7. Κ. Δ. Καμπούρογλου, «Φιλορθόδοξος Εταιρεία», *ΜΕΕ* 24, 23. Με τη μελέτη της Φιλορθόδοξου Εταιρείας έχει ασχοληθεί η Barbara Jelavich, «The Philorthodox Conspiracy of 1839. A Report to Metternich», *Balkan Studies* 7 (1966): 89-102.

8. Το χειρόγραφο βρίσκεται δημοσιευμένο στο παράρτημα του έργου του Ιωάννη Πετρόπουλου, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο 1833-1843* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986), τ. 2, 724-44. Βλ. *Γενναίου Κολοκοτρώνη Απομνημονεύματα: (χειρόγραφον δεύτερον, 1821-1862)* (Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1961).

ματοφύλακας της Ορθοδοξίας και η δράση της στην περίπτωση της Κρήτης ήταν μηδαμινή, με μοναδικό στόχο να μη χαθεί η δημοτικότητά της.

Η Κρητική Επανάσταση του 1866 αποτέλεσε μερική εφαρμογή μιας ευρύτερης πολιτικής «συννομοσίας» που είχε σχεδιαστεί από την Εταιρεία, η οποία αποσκοπούσε σε γενίκευση των εξεγέρσεων στις αλύτρωτες περιοχές. Οι Κρήτες χρησιμοποιήθηκαν ως υποχείρια της συγκεκριμένης Εταιρείας με σκοπό τη γενίκευση του επαναστατικού κλίματος, χωρίς όμως σαφή σχεδιασμό.⁹ Ωστόσο, δεν υπάρχουν πληροφορίες που να διαφωτίζουν επαρκώς την περαιτέρω ανάμειξη της *Φιλορθόδοξου Εταιρείας* με την κρητική υπόθεση.

Από το 1841 έως τη μεγάλη Επανάσταση του 1866, η Κρήτη βρισκόταν σε συνεχή αναβρασμό. Διάφορες συγκυρίες ήταν αυτές που άναβαν τη φλόγα της επανάστασης κατά καιρούς. Για παράδειγμα, οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1848 επηρέασαν δέοντως τους Κρητικούς εντός και εκτός του νησιού, το ίδιο και ο Κριμαϊκός Πόλεμος του 1853-1856, γι' αυτό και κατά το επόμενο διάστημα εμφανίστηκαν περισσότερες οργανώσεις με στόχο την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό.¹⁰ Πέραν όμως από τις ευνοϊκές συγκυρίες, υπήρξαν και πολλές άλλες που αποτέλεσαν τροχοπέδη για τους Κρητικούς. Μερικές από αυτές ήταν οι κομματικές αντιπαραθέσεις, οι επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων αλλά και οι επιρροές του καθολικισμού, τα λεγόμενα «προσηλυτιστικά» του 1860.

Πέρα από τις οργανώσεις που έδρασαν για την απελευθέρωση της Κρήτης αυτό το μεσοδιάστημα, σημαντική ήταν και η συμβολή μικρότερων συλλόγων, όπως για παράδειγμα του *Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου* της Σύρου, το 1859.¹¹ Ο στόχος του Συλλόγου ήταν η βελτίωση της ηθικής και πνευματικής κατάστασης των Κρητών. Η βοήθειά του υπήρξε πολύτιμη και στόχοι του ήταν αφενός η αποφυγή του παπικού προσηλυτισμού και αφετέρου η αποτίναξη της οθωμανικής παρουσίας από το νησί. Το καταστατικό του Συλλόγου είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Αστήρ των Κυκλάδων* και μαρτυρά ότι πα-

9. Όπως πληροφορούμαστε από έγγραφο του Foreign Office, δημοσιευμένο στο βιβλίο της Μιράντας Σταυρινού, *Η αγγλική πολιτική και Κρητικό Ζήτημα 1839-1941* (Αθήνα: Δόμος, 1986). Ο Ponsoby αλληλογραφούσε με τον Palmerston και ο πρώτος είχε ισχυριστεί ότι, εάν οι επαναστάτες στην Κρήτη κέρδιζαν τη συμπάθεια των ευρωπαϊκών δυνάμεων και ιδιαίτερος της Μεγάλης Βρετανίας, η τελευταία θα ανάγκαζε την Πύλη να προχωρήσει στην αναγνώριση της διοίκησης του νησιού από τους Έλληνες.

10. Τάσος Βουρνάς, *Το ελληνικό 1848* (Αθήνα: 1952).

11. Μιχάλης Τρούλης, «Η σύσταση του *Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κρητών* στην Ερμούπολη της Σύρου (23 Δεκεμβρίου 1859)», στο *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο: 1995), τ. 3β, 598-608.

ρείχε πολύτιμη οικονομική βοήθεια αλλά και ηθική συμπαράσταση στους Κρήτες.¹²

Η Επανάσταση του 1866 αποτέλεσε το δεύτερο '21 για την Κρήτη. Μέσα στο κλίμα του επαναστατικού αναβρασμού και της διεκδίκησης εκ μέρους των Κρητών, έδρασαν πολλές οργανώσεις. Η *Μυστική Εταιρεία* του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη εμφανίστηκε το 1866 κάτω από τη ρωσική σφαίρα επιρροής και με άκρως πατριωτικούς σκοπούς, αλλά δεν διέθετε τα μέσα για την υλοποίησή τους. Ο Μητσοτάκης βασιζόταν στη συνεργασία των επαρχιών της Κρήτης, αλλά σημαντικό εμπόδιο για την επιτυχία, εκτός των άλλων, αποτέλεσε η αλαζονεία και η μη διάθεση συνεννόησης εκ μέρους των Σφακιανών. Ωστόσο, η *Μυστική εταιρεία* του Μητσοτάκη αποτέλεσε το προοίμιο των εταιρειών που ακολούθησαν μετέπειτα.¹³

Ανάμεσα σε αυτούς που πρωτοστάτησαν στην Κρητική Επανάσταση του 1866 ήταν μέλη ενός πυρήνα, του πολιτικού Συλλόγου *Ρήγας Φεραίος*, ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1862.¹⁴ Στους κύκλους του Συλλόγου ανήκαν φιλελεύθερες προσωπικότητες που είχαν στόχους αντικαθεστωτικούς αλλά και πολιτικούς, κυρίως την εξυγίανση και αναδιοργάνωση της ελληνικής πολιτικής ζωής. Ο πυρήνας του Συλλόγου δεν μακροημέρευσε εξαιτίας των μεγάλων αποκλίσεων στο εσωτερικό του, ωστόσο δημιούργησε την απαραίτητη ομάδα που πρωτοστάτησε στον επαναστατικό αναβρασμό του 1866.

Την πιο διαδεδομένη οργάνωση της εποχής αποτέλεσε η «μυστική» *Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή* του 1866, με ιδρυτή τον Μάρκο Ρενιέρη, η οποία έδρευε στην Αθήνα. Αν και αποτέλεσε τον εγκέφαλο των άλλων οργάνωσεων της εποχής, δεν διέθετε σαφές σχέδιο δράσης και περιορίστηκε να καλλιεργεί κλίμα υπεραισιοδοξίας και παχυλών υποσχέσεων στην κοινή γνώμη.¹⁵ Επηρεάστηκε από κομματικούς χρωματισμούς και προωθούσε την ένω-

12. *Αστήρ των Κυκλάδων*, 2-10-1860. Το Αρχείο του Συλλόγου καταστράφηκε από βομβαρδισμό του 1942, ενώ φυλασσόταν στο δικηγορικό γραφείο του Ευάγγελου Προχεράκη, τότε προέδρου του Συλλόγου. Έτσι χάθηκαν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη δράση του στον Κρητικό Αγώνα του 1866. Πάντως, από το αρχειακό υλικό που διασώζεται φαίνεται ότι η Γενική Επαναστατική Συνέλευση των Κρητών είχε στείλει στο Σύλλογο, στις 30 Ιουλίου του 1866, έκκληση για βοήθεια και ο Σύλλογος είχε ανταποκριθεί συνδράμοντας τον αγώνα οικονομικά.

13. Ζωή Μητσοτάκη, *Κωνσταντίνος Μητσοτάκης. Στην αυγή της Κρητικής Ελευθερίας 1868-1898* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2004), 66.

14. Αντώνης Λιάκος, «Οι Φιλελεύθεροι στην Επανάσταση του 1802. Ο πολιτικός σύλλογος “Ρήγας Φεραίος”», *Μνήμων* 8 (1982): 9-46.

15. ΙΑΚ, Αλληλογραφία Παρθένιου Κελαϊδή, αριθ. εγγ. 32 και Αρχείο Παν. Κριάρη, αριθ. εγγ. 402. Η αισιοδοξία της Κεντρικής Επιτροπής διαφαίνεται και σε άλλα έγγραφα στο ΙΑΚ. Εντούτοις, διατηρούσε φρούδες ελπίδες.

ση της Κρήτης με την Ελλάδα, έτσι ώστε να γίνεται δημοφιλής στους Κρήτες. Ουσιαστικά συνέδραμε τον κρητικό αγώνα κυρίως με αποστολές χρημάτων και πολεμοφοδίων, αν και είχε τα μέσα για συστηματικότερη και ουσιαστικότερη παροχή βοήθειας.¹⁶ Ίδρυσε παραρτήματα αλλά δεν μπόρεσε να δημιουργήσει ένα εκτεταμένο δίκτυο δράσης, καθώς μονίμως κωλυσιεργούσε και μεροληπτούσε αποδεικνύοντας την αφερεγγυότητά της.

Η *Κεντρική Επιτροπή* είχε επαφές με τις ελληνικές κυβερνήσεις και, ενώ επικαλούνταν μυστική δράση, ουσιαστικά εξυπηρετούσε συμφέροντα πολιτικών της εποχής και λειτουργούσε προς όφελός τους. Οι κυβερνήσεις αποδέχονταν τη λειτουργία των επιτροπών διότι έτσι αποποιούνταν τις ευθύνες που τους αναλογούσαν και χρέωναν όλες τις αποτυχίες τους σε αυτές. Δεν είναι τυχαίο ότι η *Κεντρική Επιτροπή* καταχράστηκε χρήματα καλύπτοντας πολιτικούς σκοπούς.¹⁷ Είναι η εταιρεία που δρούσε κάτω από τα βλέμματα των πολιτικών της εποχής, καλύπτοντας τα παραπτώματά τους και η δράση της καταγράφεται έως το 1869, οπότε και αυτοδιαλύθηκε εξαιτίας του δυσμενούς κλίματος που είχε διαμορφώσει.¹⁸

Άμεσα εξαρτώμενη από την *Κεντρική Επιτροπή* ήταν η *Επιτροπή της Σύρου* που ιδρύθηκε την ίδια χρονιά ως παράρτημα της πρώτης. Η *Επιτροπή της Σύρου* ήταν γνωστή με την ονομασία *Ειδική επί των Αποστολών Επιτροπή* και ήθελε να συνδράμει επί της ουσίας τον κρητικό αγώνα, γι' αυτό και έπαιξε το ρόλο του διαμεσολαβητή αξιοποιώντας τις δυνατότητες των πλοίων της.¹⁹ Ωστόσο, επειδή ακριβώς ήταν εξαρτώμενη από την *Κεντρική Επιτροπή*, η δράση της περιορίστηκε σημαντικά διότι έμεινε εκτεθειμένη εξαιτίας της δυσλειτουργίας της *Κεντρικής Επιτροπής*. Οι προσδοκίες όλων για την *Επιτροπή της Σύρου* ήταν πολλές λόγω των δυνατοτήτων που είχε εφόσον είχε υπό τον έλεγχό της ένα σημαντικό λιμάνι, ωστόσο η σύνδεσή της με την *Κεντρική Επιτροπή* δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Η *Επιτροπή της Σύρου* είχε αναλάβει το τεράστιο έργο της αποστολής εφοδίων στην Κρήτη και σημαντική ευνοϊκή παράμετρο αποτέλεσε η ύπαρξη πυροτεχνουργείου που διέθετε η Σύρος για την κατασκευή πολεμοφοδίων.²⁰

16. ΙΑΚ, Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής, αριθ. εγγ. 39/4/82 α.

17. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μικρή Περίφηρη Πατρίδα: Ο κόσμος των Ελλήνων διπλωματών και προξενικών υπαλλήλων στα Βαλκάνια και την καθ' ημάς Ανατολή 1830-1853* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012), 213.

18. Νικόλαος Τσιριντάνης, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη εθνικής επαναστάσεως 1866-1869* (Αθήνα: χ.τ., 1950-1951), τ. 2, 675-76 και *Παλιγγενεσία*, 30-4-1868.

19. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 2207.

20. ΙΑΚ, Αρχείο Χατζή Μιγάλη Γιάνναρη, αριθ. εγγ. 65 και Παύλος Παχυνάκης, «Η συμβολή της Σύρας στον Κρητικό Αγώνα (1866-1869)», *Νέα Εστία* 944 (1966): 1595-97. Δεν ήταν

Ψυχή της Επιτροπής ήταν ο Μίνως Μπογιατζόγλου, ο οποίος δεχόταν τις εκκλήσεις των Κρητών και προσπαθούσε να φέρει σε πέρας την αποστολή του. Παρόλο που η *Επιτροπή της Σύρου* είχε τη διάθεση να προσφέρει ενεργά στον αγώνα, δεν ήταν λίγες οι φορές που η *Κεντρική Επιτροπή* την άφηνε εκτεθειμένη λέγοντας πως δεν υπήρχαν εφόδια στις αποθήκες της.²¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι η *Επιτροπή της Σύρου* προέβαινε σε εκκλήσεις προς την *Κεντρική Επιτροπή*, αλλά η δεύτερη δεν έδινε καμία απολύτως απάντηση.²² Από την αρχαιακή έρευνα προκύπτει ότι η *Επιτροπή της Σύρου* δεν διατηρούσε επαφές με την εξουσία, αν και αποτελούσε παράρτημα της *Κεντρικής Επιτροπής*. Το βασικό της μέλημα ήταν η παροχή βοήθειας στο νησί της Κρήτης.

Σημαινόντα ρόλο στην Επανάσταση του 1866 έπαιξε και ο *Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός»* που ιδρύθηκε το 1865 κατά το πρότυπο των μυστικών εταιρειών από τους αδελφούς Λάμπρου. Σκοπός του ήταν «η διά της από κοινού των μελών αυτού ενεργείας πρόοδος και γενική ωφέλεια».²³ Ο Σύλλογος, αν και είχε φιλολογικές αναζητήσεις και ως επί το πλείστον ασχολούνταν με πνευματικά ζητήματα, διακατεχόταν από φιλοπατρία και αγάπη για την Κρήτη συνδράμοντας τον κρητικό αγώνα με όσα μέσα διέθετε. Μάλιστα, είχε προβεί σε ψήφισμα περί σύστασης λαχείου υπέρ των Κρητών με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων. Ο Σύλλογος «Παρνασσός» αποτελεί παράδειγμα ενός μικρής εμβέλειας συλλόγου που, αν και φιλολογικός, συνέδραμε τους Κρήτες πολύ περισσότερο από άλλες οργανώσεις που είχαν δημιουργηθεί με το σκοπό αυτό και μόνο.

Βασικό μειονέκτημα για τους Κρήτες το 1866, αλλά και πιο νωρίς, ήταν η έλλειψη ομοψυχίας και πρακτικά αποτελούσε πρόβλημα η απουσία ενός γενικού αρχηγού. Η περίοδος του 1866 σηματοδεύτηκε από τη μεγάλη ήττα στην περιοχή του Βαφέ της επαρχίας Αποκορώνου και από το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου, ένα γεγονός που είχε μεγάλο αντίκτυπο όχι μόνο στο εσωτερικό της Ελλάδας αλλά και στο εξωτερικό.²⁴ Το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου έμεινε στην ιστορία ως ένα από τα μεγαλύτερα και πιο φρικαλέα δράματα που

τυχαίο ότι επιλέχθηκε η Σύρος για να στεγάσει την Επιτροπή, αφού αποτελούσε διεθνές λιμάνι και προβαλλόταν ως πρωτεύουσα του εξευρωπαϊσμού. Η Σύρος διέθετε οικονομική ευρωστία λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιομηχανίας. Επιπρόσθετα, διέθετε ζηλευτό επίπεδο ζωής και άνδρωσε την αστική τάξη στην Ελλάδα.

21. ΙΑΚ, Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής, αριθ. εγγ. 98.

22. ΙΑΚ, Αρχείο Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη.

23. Βλ. αναλυτικά Ιωάννης Μπολανάκης, «Η συμβολή του Φιλολογικού Συλλόγου “Παρνασσός” στη μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866», στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο: 2005), τ. 1, 231-39.

24. Τιμόθεος Βενέρης, *Το Αρκάδι διά των αιώνων* (Αθήνα: Πυρσός, 1938).

έζησαν οι Κρήτες και επέδρασε άσχημα στην ψυχολογία τους καθόλη τη διάρκεια των περιπετειών τους. Μετά από αυτό το γεγονός παρατηρήθηκε πιο συχνά το φαινόμενο της συγκρότησης επιτροπών και παροχής βοήθειας στο νησί. Για παράδειγμα, έκτοτε ιδρύθηκαν φιλελληνικά κομιτάτα και σε πολλές ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, τα οποία ενεργούσαν υπέρ του κρητικού αγώνα. Εκτός από τις οργανώσεις, όμως, παρατηρήθηκε και η δράση μεμονωμένων φιλελλήνων.²⁵ Ξεχωρίζει μεταξύ αυτών η δράση του αμερικανού Samuel Gridley Howe καθώς και Βαλκάνιων εθελοντών και δημοσιογράφων.

Για τους Κρήτες το τέλος κάθε επαναστατικής κίνησης σηματοδοτούσε την έναρξη μιας άλλης. Άλλωστε, ολόκληρος ο 19^{ος} αιώνας ήταν ένας συνεχής αγώνας, μέσω των οποίων σταδιακά κατακτούσαν συγκεκριμένα προνόμια με στόχο πάντα την επίτευξη μιας καλύτερης συμφωνίας και μακροπρόθεσμα της Ένωσης. Βέβαια, η οθωμανική πλευρά συνεχώς προέβαινε σε διάψευση των υποσχέσεών της απέναντι στην Κρήτη και έτσι αυτό το γεγονός από μόνο του σηματοδοτούσε την έναρξη νέων εχθροπραξιών. Είναι γνωστό πως είχαν υπογραφεί κείμενα που αναγνώριζαν προνόμια για τους Κρήτες, όπως το Χάτι Σεριφ του Γκιουλχανέ, το 1839, και το Χάτι Χουμαγιούν, το 1856, τα οποία εισήγαγαν τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και παρείχαν ελαφρύνσεις για τους χριστιανούς. Η Πύλη, ωστόσο, ποτέ δεν ανταποκρίθηκε στις δεσμεύσεις της, όπως έγινε και μετά το τέλος της Κρητικής Επανάστασης και την παραχώρηση του Οργανικού Νόμου, το 1868, έναν κανονισμό που υποσχόταν καθεστώς υποτετιών ημι-αυτονομίας με παραχωρήσεις προνομίων, κανονισμός που δεν τηρήθηκε ποτέ.²⁶ Η Πύλη συνήθιζε να προβαίνει σε φαινομενικές παραχωρήσεις που ως μοναδικό στόχο είχαν την προσωρινή παραμυθία των Κρητών και την αποφυγή περαιτέρω πολεμικών συγκρούσεων.

Οι εξελίξεις μετά το 1866 υπήρξαν κατατρεγμένες λόγω της ίδρυσης της βουλγαρικής Εξαρχίας το 1871, των πολεμικών αναμετρήσεων στην Ευρώπη αλλά και λόγω της προσάρτησης των Επτανήσων το 1864. Όπως ήταν φυσικό τα γεγονότα αυτά επηρέασαν τους Κρήτες και ήταν η περίοδος κατά την οποία οργανώθηκαν νέες επαναστατικές επιχειρήσεις και ιδρύθηκαν νέες οργανώσεις. Το 1876 συστάθηκε στην Αθήνα το *Κρητικόν Κέντρον*, γνωστό και ως *Εθνικόν Κέντρον*. Η οργάνωση αυτή κινούνταν στο πνεύμα των προηγούμενων και ακολούθησε συνετή πολιτική έχοντας ως στόχο την επίτευξη των

25. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. το παράδειγμα του Samuel Howe στο Ιωάννης Μαμαλάκης, «Ο Samuel Howe και η Κρητική Επανάσταση του 1866», *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949): 506-18 και Εμμανουήλ Μαρκόγλου, *Το ενδιαφέρον του Αμερικανικού λαού διά την Κρητικήν Επανάστασιν 1866-1869* (Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1970).

26. ΙΑΚ, Αρχείο 1878, Διάταγμα Αυτοκρατορικών. Βλ. και Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 373-74.

πατριωτικών της σκοπών. Πολλές πληροφορίες γι' αυτή την οργάνωση βρίσκονται στο Αρχείο του Ιωάννη Ζυμβρακάκη στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, αφού ο ίδιος αποτέλεσε ενεργό μέλος και για ένα μικρό διάστημα ανέλαβε την προεδρία της. Το *Κρητικόν Κέντρον* κατάφερε να πείσει τους ακροατές του γιατί κινήθηκε ειλικρινά εναντίον της φαλκίδευσης του Οργανικού Νόμου από μέρους της Πύλης. Πρακτικά συνέδραμε τον κρητικό αγώνα μέσω της διεξαγωγής εράνων και, αν και δεν διέθετε ουσιαστικά μέσα, μπόρεσε να βοηθήσει αποτελεσματικότερα σε σχέση με άλλες οργανώσεις που και πολυάριθμα μέσα διέθεταν και μεγαλύτερες διασυνδέσεις είχαν αποκτήσει.²⁷

Με πρωτοβουλία του *Κρητικού Κέντρου* την ίδια χρονιά ιδρύθηκε στα Χανιά η μυστική Αδελφότης *Άγιοι Ανάργυροι* ως παράρτημα του πρώτου. Είναι από τις οργανώσεις που λειτουργούσαν υπό πλήρη μυστικότητα και στόχο είχε να συνδράμει τον κρητικό αγώνα με όπλα, χρήματα και τρόφιμα. Βρισκόταν σε συνεχή επαφή με το *Κρητικόν Κέντρον* και οι πληροφορίες για τη δράση της παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού προκύπτει το ερώτημα πώς μια μικρής εμβέλειας οργάνωση κατάφερε να προσφέρει τόσο σπουδαίο έργο στηρίζοντας τους Κρήτες οικονομικά, ηθικά και ψυχολογικά.²⁸

Από το 1870 και μετά, δεδομένων των αναταραχών στη βόρεια Βαλκανική, ενισχύθηκαν και πολλαπλασιάστηκαν οι οπαδοί της «πολιτικής της ενεργείας» και αυξήθηκαν οι σχηματισμοί μυστικών αδελφοτήτων. Το 1876 ιδρύθηκε ο σύλλογος *Αδελφότης* κατά το πρότυπο της Φιλικής Εταιρείας ως συνέχεια προηγούμενων συλλόγων τοπικού χαρακτήρα. Ο σύλλογος προήλθε από τη μυστική *Αδελφική Ένωση* ή *Ενότητα*, διέθετε συνωμοτικά χαρακτηριστικά και πρέσβευε αρχές ισονομίας, ισοπολιτείας, ανεξιθρησκίας και βαλκανικής συνεργασίας υπέρ όλων των αλύτρωτων.²⁹ Η *Αδελφότης* είχε καταρτίσει υποεπιτροπές σε διάφορα μέρη της Ελλάδος και στο εξωτερικό. Επιπροσθέτως, δραστηριοποιούνταν όχι μόνο για την περίπτωση της Κρήτης αλλά και για τις λοιπές υπόδουλες στους Οθωμανούς περιοχές. Είναι χαρακτηριστικό ότι επιδίωκε συνεργασίες, όπως για παράδειγμα με το *Κρητικόν Κέντρον*, και ανέλαβε πρωτοβουλίες προς ενίσχυση του έργου των Κρητών. Οι πληροφορίες για την οργάνωση είναι ιδιαίτερα ελλιπείς και η δράση της μαρτυρείται μόνο μέχρι το 1879.

27. ΙΑΚ, Αρχείο Ι. Ζυμβρακάκη, φάκ. 4, αριθ. εγγρ. 187, 32/2/1072 και 32/2/1047.

28. ΙΑΚ, Αρχείο Ι. Ζυμβρακάκη, αριθ. εγγρ. 32/2/1039.

29. Βλ. αναλυτικά, Ελευθερία Κατσιώπη, «Εθνικές εταιρείες τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της *Αδελφότητας* και της *Εθνικής Άμυνας*» (Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010).

Το ίδιο έτος δραστηριοποιήθηκε και η *Εθνική Άμυνα*, η οποία ήταν ευρέως γνωστή με την ονομασία *Γενική Κεντρική Επιτροπή εν Αθήναις υπέρ της Εθνικής Άμυνας*. Η συγκεκριμένη οργάνωση δεν διέθετε συνωμοτικά χαρακτηριστικά και αποτέλεσε συνέχεια της *Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής* του 1866. Στόχευε στη συλλογή χρημάτων και συνεισφορών από τους Έλληνες της διασποράς με απώτερο σκοπό την αγορά όπλων και πολεμοφοδίων.³⁰ Στα πλαίσια γενικευμένης δραστηριοποίησης υπέρ του αλυτρωτικού αγώνα συνέδραμε και την Κρήτη. Το πρόβλημα με την περίπτωση της *Εθνικής Άμυνας* είναι ότι αποτέλεσε ένα είδος «παρα-κυβέρνησης», αφού έπραττε ό,τι φοβόταν να επιτελέσει η κυβέρνηση. Αποτελεί περίπτωση οργάνωσης τα μέλη της οποίας διατηρούσαν στενές επαφές με πολιτικούς και κυβερνητικούς κύκλους. Η δράση της χαρακτηρίζεται από έντονο παρασκήνιο και γι' αυτό το λόγο κατηγορήθηκε για μηχανορραφίες και κατάχρηση χρηματικών ποσών. Οι πληροφορίες δεν επαρκούν για να διαφωτιστεί πλήρως το έργο του συγκεκριμένου σωματίου, το σίγουρο είναι ότι αποτέλεσε πυρήνα διαφθοράς και αντί να συνδράμει ουσιαστικά τον αλυτρωτικό αγώνα υπέπεσε σε παιχνίδια συνομοσιών και διαφθοράς. Βασικές κατηγορίες που αντιμετώπισε αφορούσαν τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης και την επαφή με πολιτικούς και κύκλους της κυβέρνησης.³¹ Ακόμη, υπήρξαν βαριές κατηγορίες για κατάχρηση χρημάτων, για κακό χειρισμό των πολεμοφοδίων και για άκυρη, χωρίς κριτήρια και προϋποθέσεις, στρατολόγηση εθελοντών. Αν και αποτέλεσε οργάνωση που διέθετε μεγάλες δυνατότητες, το έργο της περιορίστηκε σε πολιτικά παιχνίδια και όχι σε ουσιαστική συνδρομή του κρητικού αγώνα.

Οι δύο παραπάνω οργανώσεις, η *Αδελφότης* και η *Εθνική Άμυνα*, συνενώθηκαν και τον Μάιο του 1877 σχημάτισαν την *Κεντρική Επιτροπή*, διατήρησαν ωστόσο άτυπα την αυτονομία τους και την ανεξαρτησία στη λήψη των αποφάσεων.³² Η συνένωσή τους σήμαινε τη δημιουργία ενός πιο ισχυρού είδους «παρα-κυβέρνησης», εφόσον δρούσαν στο εξής σε πλήρη συνεννόηση με τους πολιτικούς της εποχής, καταλήγοντας να είναι φερέφωνα της κυβέρνησης. Η *Κεντρική Επιτροπή* στόχευε σε μια γενικευμένη οργάνωση επαναστατικών κινήσεων σε όλες τις αλύτρωτες περιοχές. Για την περίπτωση της

30. Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881: Από τις επαναστάσεις της Βοσνίας Ερζεγοβίνης στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2001), 88.

31. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Η «Πέραν» Ελλάς και οι «Άλλοι» Έλληνες: Το σύγχρονο ελληνικό έθνος και οι ετερόγλωσσοι σύννοικοι χριστιανοί (1800-1912)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003), 125.

32. ΑΤΒ, φάκ. 22, Πρακτικά των συνεδριάσεων της Κεντρικής Επιτροπής.

Κρήτης, όπως προκύπτει από τα πρακτικά των συνεδριάσεών της που φυλάσσονται στο Αρχείο του μακεδονομάχου Τσόντου Βάρδα, η Επιτροπή μεριμνούσε για αποστολές όπλων στο νησί αλλά και για οικονομική ενίσχυση των Κρητών οπλαρχηγών.³³ Για τη διευκόλυνση του έργου της είχε καταρτίσει υποεπιτροπές και για την περίπτωση των Κρητών δρούσε η *Κρητική Επιτροπή*. Ωστόσο, δεν διακατεχόταν από πνεύμα αλληλεγγύης και συνεργασίας και έδινε προτεραιότητα σε άλλες περιοχές πέραν της Κρήτης. Η δράση της μαρτυρείται μέχρι τον Οκτώβριο του 1879.

Όπως προκύπτει από τα πρακτικά των συνεδριάσεων, η *Κεντρική Επιτροπή* συνέδραμε τον κρητικό αγώνα και αν και επικαλούνταν μυστική δράση υπάρχουν πληροφορίες που αποδεικνύουν ότι ο Δημήτριος Βούλγαρης, για παράδειγμα, γνώριζε τα πάντα για τις δραστηριότητές της και τις επικροτούσε.³⁴ Αν και μέλη της ελληνικής κυβέρνησης φαίνονταν να διατηρούν επιφυλακτική στάση, από έγγραφα της εποχής αποδεικνύεται ολοκάθαρα η αλληλογραφία μεταξύ των δύο πλευρών.³⁵ Είναι πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός που περιγράφεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων της *Κεντρικής Επιτροπής*, το Δεκέμβριο του 1877: Αναφέρεται συγκεκριμένα ότι ο Χαρίλαος Τρικούπης είχε καλέσει στο σπίτι του μέλη της *Κεντρικής Επιτροπής* διότι ήθελε να ενημερωθεί για τις κινήσεις τους και να τους δώσει νέες εντολές για το τι έπρεπε να πράξουν στη συνέχεια.³⁶ Το εντυπωσιακό είναι ότι στο τέλος της συνάντησης ο Τρικούπης απαίτησε να μη γίνει γνωστή ούτε η συνάντηση ούτε να γνωστοποιηθεί ότι και ο ίδιος ήταν ενημερωμένος και ότι έδινε εντολές. Σ' αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι ο Τρικούπης πίστευε στην πρωτοκαθεδρία του οργανωμένου εθνικού κράτους και επιδίωκε τη διάλυση των πατριωτικών οργανώσεων διαχρονικά.³⁷ Μάλιστα, τις θεωρούσε επικίνδυνες για την ομαλή ζωή του τόπου και επιδίωκε τη διάλυσή τους με το πρόσχημα ότι εξάπτουν άκυρα και άκαιρα την κοινή γνώμη, οδηγώντας την σε ακραίο παροξυσμό. Τέλος, ο Τρικούπης δεν στήριζε ιδιαίτερα τον κρητικό αγώνα και «μεροληπτούσε» σε βάρος των Κρητών.

Το 1878 υπογράφηκε η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, η οποία, για την περίπτωση της Κρήτης, υποχρέωνε απλώς την Πύλη με το άρθρο 15 να εφαρμόσει πιστά τις διατάξεις τους Οργανικού Νόμου του 1868 και δεν προέβλεπε

33. Αυτ., Συνεδρίαση 17-09-1877, σ. 9-12 και Συνεδρίαση 17-10-1877, σ. 28-31.

34. Αυτ., Συνεδρίαση 10-10-1877, σ. 24-28.

35. Αυτ., Συνεδρίαση 14-11-1878, σ. 44-46.

36. Αυτ., Συνεδρίαση 25-10-1878, σ. 216-24.

37. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002), τ. 2, 169.

καμία επιπλέον ρύθμιση.³⁸ Για τους Κρήτες πάγιο αίτημα αποτελούσε η ένωση με την Ελλάδα και δευτερευόντως επιθυμούσαν την τήρηση των δεσμεύσεων του Οργανικού Νόμου, τον οποίο για άλλη μια φορά η Πύλη αθετούσε. Λίγο αργότερα, με το Συνέδριο του Βερολίνου του ίδιου χρόνου, οι Κρήτες δεν κατόρθωσαν τίποτα περισσότερο, αντιθέτως οι Μεγάλες Δυνάμεις απέκτησαν περισσότερα δικαιώματα επέμβασης στο νησί.³⁹ Στο Συνέδριο καταδικάστηκαν επί της ουσίας τα αιτήματα των Κρητών. Ο νέος Οργανισμός που αντικατέστησε τον προηγούμενο Οργανικό Νόμο ήταν η *Σύμβαση της Χαλέπας*, το 1878. Η Σύμβαση όριζε καθεστώς ημι-αυτονομίας για το νησί, προέβλεπε παραχώρηση προνομίων και καλύτερη αντιμετώπιση έναντι των χριστιανών.⁴⁰ Η Σύμβαση της Χαλέπας αναμφίβολα αποτέλεσε την πρώτη διπλωματική επιτυχία και μεγάλη κατάκτηση των Κρητών.

Το επόμενο διάστημα οι Κρήτες αναλώθηκαν σε κομματικούς φατριασμούς παραμελώντας τον αλυτρωτικό αγώνα. Γι' αυτό το λόγο και το Κρητικό Ζήτημα τέθηκε στο περιθώριο και δεν συναντώνται πατριωτικές οργανώσεις μέχρι το 1896. Πέρα από τα κομματικά πάθη, σημαντική τροχοπέδη αλλά ταυτόχρονα και αφορμή για επανάσταση στάθηκε η επιβολή του στρατιωτικού νόμου, το 1889, από τον Σακίρ πασά, ο οποίος θέλησε να επιβάλει την τάξη περιορίζοντας τις ελευθερίες που είχαν κατακτήσει οι χριστιανοί.⁴¹ Το 1890 άρθηκε ο στρατιωτικός νόμος και χορηγήθηκε γενική αμνηστία, ωστόσο με φερμάνι καταστρατηγήθηκαν και πάλι οι ελευθερίες των Κρητών. Η περίοδος 1890-1895 αποτέλεσε μια νέα εποχή σκληρής οθωμανοκρατίας για την Κρήτη και μόνο από το 1895 και μετά άρχισαν να διαγράφονται στον ορίζοντα ευνοϊκές συνθήκες για το νησί. Σημαντική παράμετρος προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε ο διορισμός χριστιανού στη θέση του Γενικού Διοικητού της Κρήτης, του Αλέξανδρου Καραθεοδωρή.⁴²

Το 1895 οργανώθηκε από τον Μανούσο Κούνδουρο στην Κρήτη και συγκεκριμένα στον Βάμο της επαρχίας Αποκορώνου η *Μεταπολιτευτική Επιτροπή* ή, επισήμως, *Κεντρική Επιτροπή της Μεταπολιτεύσεως Κρήτης*, μια οργάν-

38. Στρατής Παπαμανουσάκης, *Η ξενοκρατία στην Κρήτη* (Αθήνα: Κάλβος, 1979), 89.

39. ΙΑΚ, Αρχείο 1878, Συνθήκη Βερολίνου, άρθρο 55.

40. Ελευθέριος Πρεβελάκης, «Το καθεστώς της Χαλέπας και το φερμάνι του 1889», *Κρητικά Χρονικά* 17 (1963): 163-83 και Μάνος Περάκης, «Η Σύμβαση της Χαλέπας ως σταθμός στα πολιτικά δρώμενα στην Κρήτη. Οι μεταβολές στη Γενική Συνέλευση και η συμβολή τους στη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής πραγματικότητας», στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 297-307.

41. Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921* (Αθήνα: χ.τ., 1922-1930), τ. 2, 186-90.

42. Jean Tulard, *Ιστορία της Κρήτης* (Αθήνα: Δαίδαλος, 1967), 129.

νωση-σταθμός για την ιστορία του νησιού, η οποία έδρασε ουσιαστικά υπέρ των Κρητών. Η κοσμοθεωρία του εμπνευστή της οργάνωσης ήταν σαφής και μπορεί κανείς να την αναζητήσει στο *Ημερολόγιο* του ίδιου, το οποίο έχει εκδοθεί.⁴³ Ο Κούνδουρος προωθούσε την αυτονομία του νησιού ως προσχέδιο που θα είχε επόμενο στόχο την ένωση με την Ελλάδα. Το σωματείο διακατεχόταν από πατριωτικά αισθήματα, ανέλαβε πρωτοβουλίες και επιδίωκε συνεργασίες όσο κανένα άλλο, σε σημείο που έπαιξε το ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ των λοιπών εταιρειών. Αποτέλεσε οργάνωση που δεν υπέπεσε σε κομματικές αντιζηλίες και εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων.

Σημαντικές πληροφορίες για το σωματείο βρίσκονται στο αρχειακό υλικό του Ιωσ. Λεκανίδη, ο οποίος διατέλεσε γενικός γραμματέας της Επιτροπής.⁴⁴ Επιπρόσθετα, αναλυτικές πληροφορίες υπάρχουν στο αρχείο της *Μεταπολιτευτικής Επιτροπής* στο ΙΑΚ, στα Χανιά. Σώζεται αναλυτικά ο Κανονισμός του σωματείου καθώς και πληροφορίες για τη δράση του. Από την αλληλογραφία του σωματείου αποδεικνύεται ότι, ενώ απηύθυνε εκκλήσεις προς την *Κεντρική Επιτροπή* της Αθήνας για χορήγηση χρηματικής βοήθειας και φαρμάκων, η δεύτερη παρουσιαζόταν εντελώς απρόθυμη να ανταποκριθεί.⁴⁵ Μάλιστα, η Επιτροπή της Αθήνας προσποιούνταν ότι ήταν συνεπής και ότι συνέδραμε τον κρητικό αγώνα, αποκρύπτοντας την αλήθεια από την κοινή γνώμη. Δεν ήταν λίγες οι φορές που η *Μεταπολιτευτική Επιτροπή* είχε εκθέσει τα παράπονά της στην *Κεντρική Επιτροπή*. Ο Κούνδουρος αγωνιζόταν συνεχώς για την ομαλή λειτουργία του σωματείου αλλά και προς την κατεύθυνση της συνεργασίας με τα υπόλοιπα.⁴⁶ Μέσω των εγγράφων του αποδεικνύεται ότι αποτελούσε τακτική της Αθήνας, παρόλο που οι αποθήκες ήταν γεμάτες με πολεμοφόδια, να αρνείται την αποστολή τους, ώστε να σιγήσει ο ενθουσιασμός και το να θέμα να λυθεί διά της διπλωματικής οδού. Στο ημερολόγιο του αναφέρει ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις κατέκριναν το πρόγραμμά του και επιδίωκαν τη διάλυση της *Μεταπολιτευτικής Επιτροπής*. Άρα, ακόμη κι από αυτό το γεγονός διαφαίνεται η στενή σχέση της *Κεντρικής* με τους κυβερνητικούς κύκλους, οι οποίοι την είχαν νοθετήσει να μη συνεργάζεται με τον Μανούσο Κούνδουρο.⁴⁷

43. Βλ. αναλυτικά, Μανούσου Κούνδουρου, *Ημερολόγιον: Ιστορικά και διπλωματικά αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική επανάσταση της Κρήτης και η αρμοστέια αυτής* (Αθήνα: Τυπογραφείον Καλέργη, 1921).

44. Βλ. Μαρίνα Ζινευράκη-Λεκανίδου, *Εκ του Αρχείου Ιωσήφ Γ. Λεκανίδου. Αλληλογραφία της Απελευθερωτικής Επανάστασης της Κρήτης 1895-1898* (Χανιά: χ.ε., 1954).

45. Ζινευράκη-Λεκανίδου, *Εκ του Αρχείου*, 302-03, 383-84.

46. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 2, αρθ. εγγρ. 455.

47. Κούνδουρου, *Ημερολόγιον*, 73.

Χαρακτηριστικό της εποχής ήταν η σύγκρουση των εν ενεργεία επιτροπών, αφού αντί να επικρατεί μια διάθεση αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας, η μία ήθελε να εξουδετερώσει την άλλη. Τη μεγαλύτερη ευθύνη για τις συγκρούσεις είχε η *Κεντρική Επιτροπή*, η οποία έσπειρε διχόνοιες και προκάλεσε τους δισταγμούς της κοινής γνώμης.⁴⁸ Οι χειρισμοί της *Κεντρικής Επιτροπής* έπληξαν τον αγώνα των Κρητών γιατί, παρά το ότι υπήρχαν ιδιώτες που ήθελαν να συνεισφέρουν οικονομικά, το διαμορφωμένο κλίμα τους έκανε να δυσπιστούν και να ελπίζουν σε μελλοντική, αρμονική συνεργασία των σωματείων. Την ίδια περίοδο είχε ιδρυθεί το *Πολεμικό Κομμάτο* από τον Πάνο Κορωναίο, ωστόσο δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες γι' αυτό. Ήταν ευρέως γνωστό με την ονομασία *Εθνικό υπέρ του Αγώνος της Κρήτης Κομμάτο Πολέμου* και δραστηριοποιήθηκε κυρίως στη διενέργεια εράνων και στη διοργάνωση συλλαλητηρίων με στόχο την εξεύρεση χρημάτων υπέρ των Κρητών.⁴⁹ Αν και ξεκίνησε τη δράση του αναλαμβάνοντας σημαντικές πρωτοβουλίες, περιορίστηκε σημαντικά εξαιτίας της ανεπάρκειας των μέσων.

Από το αρχείο του Λεκανίδη προκύπτει ότι η *Μεταπολιτευτική*, εφόσον δεν έβρισκε πρόσφορο έδαφος στο εσωτερικό, συνεργαζόταν με μια επιτροπή ομογενών, η οποία είχε συσταθεί στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Σε έγγραφο στο ΙΑΚ πιστοποιείται η μεταξύ τους επαφή.⁵⁰ Η αδελφότητα που συνέδραμε τον κρητικό αγώνα είναι γνωστή με την επωνυμία *Αδελφότητα των εν Αλεξανδρεία Κρητών* και πληροφορίες γι' αυτήν προέρχονται από τη δημοσίευση της Βιργινίας Βεργή-Νέρη, η οποία εργάστηκε για πολλά χρόνια στο Ιστορικό Αρχείο της Αδελφότητας, το οποίο ανήκει στην ελληνική κοινότητα της Αλεξάνδρειας.⁵¹ Η Αδελφότητα ιδρύθηκε το 1885 και συνέδραμε υλικά και ηθικά τους Κρήτες μέσω της *Μεταπολιτευτικής Επιτροπής*. Οι ομογενείς της Αλεξάνδρειας ανταποκρίνονταν θετικά και συνέδραμαν τον αγώνα, αν και οι δυνατότητές τους ήταν περιορισμένες. Η δράση της οργάνωσης περιορίστηκε από ένα σημείο και έπειτα μόνο σε ηθική συμπαράσταση, εντούτοις ακόμα κι αυτό ήταν εξίσου σημαντικό εκείνη την περίοδο.

Επιπροσθέτως, η *Μεταπολιτευτική* συνεργαζόταν με την *Πανεπιστημιακή Επιτροπή υπέρ των Κρητών* ή *Επιτροπή των Κρητών Φοιτητών* στην Αθήνα, η οποία είχε ιδρυθεί το 1895.⁵² Την ανάληψη πρωτοβουλιών διατηρούσαν Κρήτες φοιτητές, οι οποίοι συνέδραμαν με τα μέσα που διέθεταν τον αγώνα της

48. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 4, αριθ. εγγρ. 716.

49. Ζινευράκη-Λεκανίδου, *Εκ του Αρχείου*, 307-09.

50. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 3, αριθ. εγγρ. 334.

51. Βιργινία Βεργή-Νέρη, «Η πορεία και οι δραστηριότητες της Κρητικής Αδελφότητας της Αιγύπτου. Μέσα από το αρχείο της Αδελφότητας των εν Αλεξανδρεία Κρητών», στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 255-72.

52. Ζινευράκη-Λεκανίδου, *Εκ του Αρχείου*, 126, 150-51.

πατρίδας τους. Μάλιστα, εδραίωσαν την πεποίθηση ότι η επιτροπή τους ήταν πολύ καλύτερα οργανωμένη από τα λοιπά σωματεία της Αθήνας, τα οποία εξυπηρετούσαν πολιτικά συμφέροντα.

Ένα χρόνο αργότερα, ομάδα φοιτητών Κρητών και μη προχώρησε στη σύσταση νέας επιτροπής στην Αθήνα με την ονομασία *Υπέρ της Αμύνης της Κρήτης Επιτροπή του Εθνικού Πανεπιστημίου*, η οποία ομοίως συνεργαζόταν στενά με τη *Μεταπολιτευτική*.⁵³ Η συνεργασία των δύο επιτροπών μαρτυρείται από αλληλογραφία που διατηρούσαν τα δύο σωματεία και σώζεται στο Αρχείο της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής στο ΙΑΚ. Είναι χαρακτηριστικό ότι η *Μεταπολιτευτική* συνεργαζόταν άψογα με τους φοιτητές, εφόσον ειλικρινής μέριμνα και των δύο ήταν μόνο η παροχή βοήθειας στο νησί της Κρήτης και τίποτα παραπάνω.⁵⁴ Χαρακτηριστική είναι η σφραγίδα του σωματείου, που απεικονίζει ένα κτίριο, πιθανόν το Πανεπιστήμιο, πάνω από το οποίο αναδύεται μια φλόγα, συμβολίζοντας την άσβεστη φλόγα των Κρητών φοιτητών.

Επίσης, στον Πειραιά είχε καταρτιστεί Αδελφότητα των Κρητών με την επωνυμία *Ομόνοια*. Παρόλο που οι δυνατότητες του συγκεκριμένου σωματείου ήταν ελάχιστες, επιδείκνυε μεγάλη προθυμία να συνδράμει τους Κρήτες και σε πολύ μεγάλο βαθμό το κατάφερε. Πρόεδρος της οργάνωσης ήταν ο Μιλτιάδης Βολανάκης, ο οποίος βρισκόταν σε πλήρη σύμπτωση με τον Μανούσο Κούνδουρο και έτσι πέτυχαν τη μεταξύ τους ουσιαστική συνεργασία.⁵⁵ Ο Βολανάκης, μάλιστα, υπήρχαν φορές που συνέδραμε τους Κρήτες από το υστέρημά του. Η *Μεταπολιτευτική*, εφόσον είχε να αντιμετωπίσει τις ραδιοургίες των μεγάλων σωματείων της εποχής, συντηρούνταν και συνεργαζόταν με μικρά σωματεία, που ωστόσο είχαν να προσφέρουν σημαντικό έργο. Στο Αρχείο του Ιωσ. Λεκανίδη σώζεται η αλληλογραφία των δύο σωματείων και αποδεικνύεται ότι η *Ομόνοια* ενίσχυε υλικά και ηθικά τη *Μεταπολιτευτική Επιτροπή*, δημιουργώντας πνεύμα αλληλεγγύης και συνεργασίας.

Το 1896, γεγονός που αναπτέρωσε τις ελπίδες των Κρητών αποτέλεσε η επιχείρηση που ανέλαβε η *Μεταπολιτευτική Επιτροπή* και πολióρκησε τον οθωμανικό στρατό με επιτυχία στον Βάμο της επαρχίας Αποκορώνου. Αμέσως μετά η *Μεταπολιτευτική* έλαβε την ονομασία *Γενική Επαναστατική των Κρητών Συνέλευση*.⁵⁶ Ταυτόχρονα, στην Αθήνα ανασυστάθηκε η *Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή*, με την ονομασία *Νέα Κεντρική Επιτροπή*.⁵⁷ Ωστόσο, οι Οθωμανοί συνέχιζαν να απαντούν με βιαιότητες εναντίον των Κρητών

53. *Ο.π.*, 298-99.

54. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 3, αριθ. εγγρ. 442.

55. Ζινευράκη-Λεκανίδου, *Εκ του Αρχείου*, 130, 209-12, 239.

56. *Ο.π.*, 407-10, 414-15.

57. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 4, αριθ. εγγρ. 716.

και ακολούθησαν οι σφαγές στα Χανιά και το Ηράκλειο. Να σημειωθεί ότι αυτή την περίοδο η ελληνική κυβέρνηση έδειχνε πλήρη αδιαφορία στις εκκλήσεις των Κρητών. Κατόπιν πολλών διαπραγματεύσεων και παρεμβάσεων εκ μέρους των Μεγάλων Δυνάμεων, οι Κρήτες πέτυχαν την έκδοση του Νέου Οργανισμού της Κρήτης, το 1896, ο οποίος βασιζόταν σε τροποποιήσεις των διατάξεων της Σύμβασης της Χαλέπας και παρείχε περισσότερες ελευθερίες.⁵⁸ Μ' αυτό τον τρόπο οι Κρήτες σταδιακά κατακτούσαν κάποια από τα αιτήματά τους μέχρι να φτάσουν στην οριστική ένωση με την Ελλάδα. Βέβαια, η Πύλη δεν εφάρμοζε τις διατάξεις των κανονισμών καταφεύγοντας όπως πάντα στην τακτική της κωλυσιεργίας και των αναβολών. Ωστόσο, οι επαναστατικές κινήσεις του 1895 έμειναν στη μνήμη του λαού ως η «τυχερή επανάσταση».

Αν και παραχωρήθηκε ο Νέος Κανονισμός, η κατάσταση παρέμεινε έκρυθμη εφόσον οι διατάξεις του έπεσαν στο κενό. Οι Κρήτες πέρα από τις ωμότητες των Οθωμανών, τις αναστολές της Πύλης και την αδράνεια της ελληνικής κυβέρνησης είχαν να αντιμετωπίσουν πλέον και τον αυξημένο παροξυσμό της κοινής γνώμης. Την περίοδο αυτή είχε δράσει μια οργάνωση που προϋπήρχε από το 1862, η *Πανεπιστημιακή Φάλαγγα* ή *Πανεπιστημιακή Εθνοφυλακή*.⁵⁹ Η οργάνωση είχε ιδρυθεί από φοιτητές υπό την καθοδήγηση των καθηγητών τους και είχε αναλάβει δράση ήδη από τα χρόνια του Όθωνα, ωστόσο στο ενδιάμεσο διάστημα είχε διαλυθεί. Η επανεμφάνισή της πραγματοποιήθηκε μετά το 1866 και συγκεκριμένα το 1868, όταν 400 φοιτητές τάχθηκαν υπέρ της Κρητικής Επανάστασης.⁶⁰ Το 1870 ενόψει του Ανατολικού Ζητήματος η δράση της *Φάλαγγας* κορυφώθηκε και ειδικότερα την περίοδο 1873-1874. Ενώ η οργάνωση από τη στιγμή που ιδρύθηκε είχε ως στόχο την τήρηση της τάξης, από το 1875 και μετά οι στόχοι της μεταβλήθηκαν: στο εξής την ενδιέφερε η ανάληψη δράσης στις αλύτρωτες περιοχές και η απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών. Η δράση της καταγράφεται μέχρι το 1879, όταν ψηφίστηκε νόμος περί γενικής στρατολογίας και η *Φάλαγγα* καταργήθηκε.⁶¹

58. Αυτ., φάκ. 2, αριθ. εγγρ. 227.

59. Φ. Θ. Παπακωνσταντίνου, «Πανεπιστημιακή Φάλαγγ», *ΜΕΕ* 19, 517 και Χρήστος Λάζος, *Ιστορία της Πανεπιστημιακής Φάλαγγας ή Φοιτητικής Φάλαγγας* (Αθήνα: Χρυσή Τομή, 1980).

60. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: ΕΙΕ, 2004), 525-27.

61. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 69, 4-12-1878.

Η τελευταία αναλαμπή της *Πανεπιστημιακής Φάλαγγας* καταγράφηκε τις παραμονές της Κρητικής Επανάστασης του 1896. Οι φοιτητές είχαν αναλάβει την πρωτοβουλία να κατέβουν στην Κρήτη. Έτσι, εξέλεξαν μια επιτροπή με την ονομασία *Ελληνισμός* που θα αναλάμβανε την αποστολή του σώματος στο νησί.⁶² Ο *Ελληνισμός* στην ουσία είχε ιδρυθεί άτυπα από το 1892 και αποτέλεσε σωματείο «τη φιλοπάτριδι πρωτοβουλία εξεχόντων εν τη ελληνική κοινωνία προσώπων με σκοπόν την εξερεύνησιν και θεραπείαν των δικαίων του Ελληνισμού».⁶³ Στις 2 Φεβρουαρίου 1897 φαλαγγίτες φοιτητές ταξίδεψαν με το «*Ηπειρος*» στην Κρήτη για να πολεμήσουν για την ανεξαρτησία του νησιού. Τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν όμως οι φοιτητές ήταν πολλά, όπως για παράδειγμα το ότι οι ντόπιοι, όντας άοπλοι και ανήμποροι, τους πήραν τα όπλα και τα πολεμοφόδια. Μέσα στο κλίμα απογοήτευσης κάποιοι φοιτητές εγκατέλειψαν την προσπάθεια ενώ άλλοι παρέμειναν για να πολεμήσουν, χωρίς όμως να εκδηλώσουν προθυμία να συνεργαστούν με τους επαναστάτες.

Μετά από κάποιες πολεμικές αναμετρήσεις με τους Οθωμανούς, άλλες νικηφόρες και άλλες όχι, οι φοιτητές έλαβαν εντολή να επιστρέψουν στην Αθήνα μια και η επιβίωσή τους στο νησί ήταν δύσκολη. Αλλά και η επιστροφή τους ήταν εξίσου δυσχερής εξαιτίας του στενού ναυτικού αποκλεισμού που είχαν επιβάλει οι Μεγάλες Δυνάμεις.⁶⁴ Η απογοήτευση και οι κακουχίες που πέρασαν οι φοιτητές δεν τους άφησαν περιθώρια για συνέχιση του αγώνα και έτσι επήλθε η διάλυση του σώματος της *Πανεπιστημιακής Φάλαγγας*. Συμπερασματικά, η *Φάλαγγα* ουσιαστικά στόχευε στην τήρηση της τάξης και όχι τόσο στην παροχή βοήθειας στην Κρήτη. Οι στόχοι της βρίσκονταν σε σύγχυση και με την παρουσία της προκάλεσε αναταραχές αλλά άνοιξε το δρόμο για το επόμενο σωματείο που δραστηριοποιήθηκε γύρω από το Κρητικό Ζήτημα, την *Εθνική Εταιρεία*.

Η *Εθνική Εταιρεία* αποτέλεσε την πιο εκτεταμένη και δραστήρια ομάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και πρέσβευε την ανασύσταση της *Εθνικής Άμυνας*. Ενώ εμφανίστηκε αρχικά με πατριωτικούς σκοπούς, ως σωτήρας του έθνους, προκάλεσε την έξαψη της κοινής γνώμης και ένα νοσηρό κλίμα στη χώρα, ενώ η ίδια εξελίχθηκε σε εθνικιστική οργάνωση. Με τις κινήσεις της κατέ-

62. Λάζος, *Ιστορία της Πανεπιστημιακής Φάλαγγας*, 158-63.

63. Γιάννης Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*». *Εξωτερική πολιτική και "εθνικά θέματα"* από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή, (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003), 25 και Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα: Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη: 1849-1936* (Αθήνα: Τροχαλία, 1996), 25-26.

64. Λάζος, *Ιστορία της Πανεπιστημιακής Φάλαγγας*, 179-84.

στησε την κυβέρνηση όμηρό της και μετατράπηκε σε κράτος εν κράτει. Η πτώχευση του 1893, η αδυναμία της χώρας να θέσει σε εφαρμογή την αλυτρωτική της πολιτική και η απογοήτευση του στρατού οδήγησαν στην ίδρυσή της.⁶⁵ Η ανάπτυξή της ήταν αναμενόμενη αφού την ευνοούσαν ο τεκτονισμός, που εκείνη την περίοδο βρισκόταν στην ακμή του, και ο ρομαντικός μεγαλοιδεατισμός. Τα μέλη της *Εταιρείας* συγκαταλέγονταν ως επί το πλείστον μεταξύ των στρατιωτικών, οι οποίοι στόχευαν στην πολεμική προετοιμασία της χώρας, στην αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος καθώς και στην απελευθέρωση των υπόδουλων ελληνικών πληθυσμών. Ενώ ξεκίνησε τη δράση της με στόχο τη σωτηρία του έθνους, αποπροσανατολίστηκε και προκάλεσε αναταραχές έχοντας ως στόχο την εξυπηρέτηση ιδιοτελών συμφερόντων και την απόκτηση δόξας. Από μια άλλη οπτική όμως, όπως υποστηρίζει ο Μαζαράκης, ο οποίος έζησε την εποχή εκείνη και μάλιστα διατέλεσε αξιωματικός και μέλος της *Εθνικής Εταιρείας*,⁶⁶ επωμίστηκε όλες τις προηγούμενες αποτυχίες και τα λάθη των κυβερνήσεων και των πολιτικών, απαντώντας με εκδικητικό τρόπο στους επικριτές της. Έγινε στην ουσία ο αποδιοπομπαίος τράγος που φορτώθηκε τις ανευθυνότητες των πολιτικών. Ο Ασπρέας, με τη σειρά του, συμβουλευόμενος απόρρητα έγγραφα χαρακτήρισε την *Εθνική Εταιρεία* εγκληματική, διότι αδιαφόρησε για την κρητική υπόθεση και οδήγησε τη χώρα στην ήττα του 1897 με ανυπολόγιστες συνέπειες.⁶⁷

Σε ό,τι αφορά την Κρήτη, η *Εταιρεία* επιδίωκε την ένωση με την Ελλάδα ακόμα κι αν υπήρχε το οποιοδήποτε κόστος.⁶⁸ Μέσω της εθνικιστικής πολιτικής που προωθούσε, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη παρασύρθηκε στις δραματικές εξελίξεις των επόμενων ετών, ενώ είναι γνωστό ότι ήταν πλήρως ενημερωμένη για της κινήσεις της *Εταιρείας*. Μάλιστα, ο Μαζαράκης υποστηρίζει ότι ο οπλισμός της *Εταιρείας* διοχετευόταν αποκλειστικά από τις αποθήκες του κράτους. Όσον αφορά την περίπτωση της Κρήτης, η *Εταιρεία* τασσόταν υπέρ των Κρητών μόνο για το θεαθήναι, μην υπολογίζοντας τις συνέπειες των ενεργειών της.⁶⁹ Η *Εθνική Εταιρεία* χρησιμοποίησε το Κρητικό Ζήτημα για να δείξει πόσο απαραίτητο και επείγον ήταν να πραγματοποιηθεί η πολεμική προπαρασκευή του έθνους. Η κυβέρνηση στάθηκε ανίσχυρη μπροστά της και

65. Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος*, 175.

66. Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *Ιστορική Μελέτη 1821-1897 και ο πόλεμος του 1897* (Αθήνα: Τυπογραφείο Μπουκούρη, 1950), τ. 1, 290.

67. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία*, τ. 2, 227.

68. Γιανουλόπουλος, "Η ευγενής μας τύφλωσις...", 166.

69. Γεώργιος Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι 1821-1897* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1975), 297.

κατέληξε να μην μπορεί να χειριστεί ψύχραιμα το Κρητικό Ζήτημα. Έτσι, έχοντας άγνοια κινδύνου, επέβαλε την κατάληψη της Κρήτης οδηγώντας τις εξελίξεις στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο και κατ' επέκταση στην καταστροφή του 1897. Αμέσως μετά η *Εθνική Εταιρεία* διαλύθηκε δίνοντας ένα τέλος στη μείζονα πολιτική ανωμαλία του δημοσίου βίου της χώρας.

Η απερίσκεπτη απόβαση του συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσου καθ' υπόδειξη του Δηλιγιάννη στην Κρήτη, ώστε να κηρύξει την ένωση με την Ελλάδα, οδήγησε σε κατοχή της νήσου από τις Μεγάλες Δυνάμεις,⁷⁰ οι οποίες εποφθαλιμούσαν το νησί. Όταν πληροφορήθηκαν την κίνηση της ελληνικής κυβέρνησης απάντησαν αναλόγως. Η κίνηση του Δηλιγιάννη υπαγορευόταν αφενός από τους κύκλους της *Εθνικής Εταιρείας* και αφετέρου από την ανεξέλεγκτη κοινή γνώμη.

Εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης που δημιουργήθηκε, οι Μεγάλες Δυνάμεις πρότειναν τη λύση της αυτονομίας, κάτι που τις εξυπηρετούσε, αφού το ζητούμενο ήταν η αποφυγή της ένωσης με την Ελλάδα, αλλά οι Κρήτες και η ελληνική κυβέρνηση απέρριψαν την αυτονομία κατηγορηματικά. Εντούτοις, οι Δυνάμεις απάντησαν με αποκλεισμό των κρητικών παραλίων. Οι Κρήτες αναγκάστηκαν μετά από διαπραγματεύσεις να δεχθούν το καθεστώς αυτονομίας, ως τη μοναδική λύση.⁷¹ Οι Δυνάμεις επιβλήθηκαν *de facto* στο νησί και έλαβαν την Κρήτη ως παρακαταθήκη. Αυτό σήμαινε επί της ουσίας την προσωρινή διαχείριση της νήσου από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, μια διαχείριση που τελικά μετατράπηκε στο καθεστώς της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την κυριαρχία του σουλτάνου στο νησί.⁷² Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 αποβιβάστηκε στο λιμάνι της Σούδας ως Ύπατος Αρμοστής των Δυνάμεων ο πρίγκιπας Γεώργιος. Ο Βαγγέλης Κεχριώτης υποστηρίζει ότι η Κρητική Πολιτεία ήταν ένα δύσκολο πείραμα υπαγωγής ενός κυρίαρχου ως τότε μουσουλμανικού πληθυσμού σε καθεστώς μειονότητας υπό χριστιανική διοίκηση. Ταυτόχρονα αποτέλεσε και το εργαστήρι μέσα στο οποίο σφυρηλατήθηκε μια αντιπαράθεση που σημάδεψε την ελληνική πολιτική σκηνή για δεκαετίες, μεταξύ του Ελευθέριου Βενιζέλου και της ελληνικής βασιλικής οικογένειας.⁷³

Το 1899 ψηφίστηκε σύνταγμα, ένας νέος κανονισμός επικυρωμένος από τη Γενική Συνέλευση των Κρητών, ο οποίος καθόριζε τους νόμους της Νέας

70. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 395.

71. *Αστν*, 19-2-1897.

72. Jean Stanislaw Dutkowski, *Une experience d'administration internationale d'un territoire: L'occupation de la Crete (1897-1913)* (Paris: Pedone, 1952), 11-36.

73. Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ου αιώνα* (Αθήνα: Νεφέλη, 2008), 43.

Πολιτείας και διατηρήθηκε σε ισχύ μέχρι την παραίτηση του Γεωργίου, το 1906. Για τα επόμενα χρόνια στο Φρούριο του Φιρκά στα Χανιά κυμάτιζε η σημαία της αυτονομίας, η σημαία της Κρητικής Πολιτείας, στην οποία τα $\frac{3}{4}$ αυτής σε γαλάζιο χρώμα συμβόλιζαν τον ελληνικό πληθυσμό και το $\frac{1}{4}$ με κόκκινο χρώμα συμβόλιζε τη μουσουλμανική μειονότητα του νησιού. Στο κόκκινο τεταρτημόριο υπήρχε ένα λευκό αστέρι, η μία κάτω ακτίνα του οποίου ήταν μεγαλύτερη από τις άλλες ώστε να μην ταυτίζεται με το τουρκικό αστέρι αλλά με το άστρο που οδήγησε τους τρεις μάγους στη Βηθλεέμ. Η ένωση των Κρητών με την Ελλάδα ολοκληρώθηκε λίγα χρόνια αργότερα με τους Βαλκανικούς Πολέμους, το 1913.

Συνοψίζοντας μπορεί κανείς να επισημάνει τα εξής: Καταρχάς, οι οργανώσεις τέθηκαν στην πρώτη γραμμή των γεγονότων εφόσον ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηριζόταν από κομματικές αντιπαραθέσεις, βασιλικές παρεμβάσεις στην πολιτική ζωή, αδρανή στάση των κυβερνήσεων και απουσία ηγετικών προσωπικοτήτων. Όλα τα παραπάνω είχαν δημιουργήσει ένα κλίμα ανασφάλειας, το οποίο εκμεταλλεύτηκαν οι πατριωτικές οργανώσεις. Η μυστικότητα της δράσης τους είναι ένας μύθος, αφού αποτελούσαν το κοινό μυστικό όλων και διατηρούσαν υπόγειες συζητήσεις με κυβερνητικούς κύκλους. Επιπροσθέτως, κάποιες δεν αρνιόντουσαν τη σύνδεσή τους με την πολιτική σκηνή αλλά οι περισσότερες διέψευδαν την ύπαρξη οποιασδήποτε επαφής. Εξαιτίας της ανεπάρκειας του αρχαικού υλικού, υπάρχουν πτυχές της δράσης της κάθε οργάνωσης που δεν έχουν διαφωτιστεί πλήρως. Τα στοιχεία που έχουν έρθει στο φως από τη μέχρι σήμερα έρευνα αποκαλύπτουν την παρασκηνιακή δράση των οργανώσεων και θέτουν νέα ερωτήματα προς απάντηση.

Πέρα από τη σύσταση των οργανώσεων, οι αρμόδιοι των σωματείων κρίθηκαν ακατάλληλοι διότι δεν παραμέρισαν τα προσωπικά τους κίνητρα, δεν διέθεταν γνώσεις σε υπηρεσιακά ζητήματα αλλά βασικό τους μέλημα ήταν η κατάκτηση εξουσίας και δόξας. Οι περισσότεροι, αν και εξέχουσες προσωπικότητες του δημόσιου βίου, σύστηναν πρόχειρα σωματεία και στόχευαν απλά στην ανάμειξή τους στα εσωτερικά ζητήματα του κράτους. Ίσως γι' αυτό το λόγο η αποτίμηση του έργου των μικρότερων συλλόγων (και κάποιων με αμιγώς φιλολογικό περιεχόμενο) να κρίνεται πιο σπουδαία και αποτελεσματική, επειδή ακριβώς τα κίνητρα ήταν διαφορετικά. Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί η συμβολή ευεργεσιών από ιδιώτες, αλλά και η δράση ομογενών και φιλελλήνων, χωρίς τους οποίους τα σωματεία θα αντιμετώπιζαν πρόσθετες αντιξοότητες.

Σφραγίδες

Εικόνα 1-2: Υπέρ της Αμύνης της Κρήτης Επιτροπή του Εθνικού Πανεπιστημίου

Εικόνα 3: Η Επί των Αποστολών Επιτροπή των Κρητών εν Σύρω

Εικόνα 4: Κεντρική Επιτροπή Μεταπολιτεύσεως Κρήτης

Εικόνα 5: Το Υπέρ της Κρήτης Εθνικό Κομιτάτο.

Εικόνα 6: Η εν Αθήναις υπέρ των Κρητών Κεντρική Επιτροπή

Εικόνα 7: Αδελφότης των εν Αλεξανδρεία Κρητών

Εικόνα 8: Σύλλογος, η Αδελφότητα εν Αθήναις

Εικόνα 9: Η εν Αθήναις επί των Κρητικών Επιτροπή 1878

